

племен на захід, вплоть до нижнього Подунав'я и Балкан включительно. Среди последних главную роль играло, видимо, праиндо-иранское население.

D. Ya. Telegin

MAIN PERIODS OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF POPULATION IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE 5TH AND FIRST HALF OF THE 4TH MILLENNIA B. C.

The paper is devoted to the study of intricate problems of the Neolithic and Eneolithic population of Ukraine. Various sources, archaeological and hydrodynamic ones included, have been attracted by the author to cope with the task. The data obtained have permitted determining different tribes or groups of tribes that dwelt in the studied territory in the 5th—3d millennia B.C., including carriers of native East European cultures and of alien, mainly western ones. Tribes of the Dnieper-Donets and pit-comb pottery as well as of the Mid-Stogovskaya, Low-Mikhailovskaya, Yamnaya and other cultures were carriers of native culture, while linear-strip pottery, Tripolian culture, Humelnitsa, Lendel, funnel-like vessels, globular amphora and so on represent carriers of western culture. There are grounds to suppose, in the author's opinion and in views of other researchers, that autochthonous East-European tribes embraced people of pra-Sltonic, pra-Indo-Iranian and Finno-Ugric ethnic attribution, while migrants involved pra-Fracians and pra-illyrians.

All historical events in the 5th and 3d millennia B. C., such as migration, dissemination, ethnocultural contacts, are traced most distinctly at the joint of natives and new-comers.

Proceeding from changes in the population composition of the region under study, as well as from progress of the socio-economic development four basic periods are identified in history of population of the 5th and 3d millennia B. C.: Neolithic, neo-Eneolithic, Early- and Late-Eneolithic. It is stated that the two first periods are characterized by a considerable influx of western migrants, while the latter two — vice versa, by migration of East-European, mainly cattle-breeding, tribes westwards, up to the lower Danube and Balkans inclusive. Among the latter, pra-Indo-Iranian population played a significant part.

Одержано 05.11.1990

ПРИРОДНІ УМОВИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖА В ЕПОХУ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ (VII-V ст. до н. е.)

М. М. ІЄВЛЄВ

На основі аналізу кліматичних умов Північного Причорномор'я простежується їх вплив на господарську діяльність населення.

У другій половині VII — на початку VI ст. до н. е. територія Північного Причорномор'я стає об'єктом грецької колонізації. Понтійська (Чорноморська) — була заключним етапом Великої Грецької колонізації¹.

Ймовірна реконструкція природних умов регіону Північного Причорномор'я, можливо, допоможе з'ясувати причини його пізнішого освоєння.

© М. М. ІЄВЛЄВ, 1992

Одна з найбільш ранніх грецьких колоній Північного Причорномор'я виникає в районі Дніпро-Бузького лиману. Оскільки він знаходиться в тому ж кліматичному поясі, що й вся територія Північного Причорномор'я, реконструкцією кліматичних умов даного району можна відобразити і кліматичні умови регіону в цілому.

Для більш пізньої колонізації цього району могли існувати такі об'єктивні причини, які мали вплив на весь характер колонізації: незручне розміщення або відсутність придатних для ведення господарства земель і необхідних природних ресурсів; досить численне та ворожо настроєне місцеве населення; природні умови не сприятливі для господарської діяльності.

Зручне географічне положення районів Нижнього Побужжя та Нижнього Подністров'я, існування великої кількості родючих земель, заплавлених лісів, річок з великим запасом цінних видів риб² та відсутність численного місцевого населення³ наводить на думку, що основною причиною, яка затримала колонізацію цього району, були, мабуть, несприятливі кліматичні умови.

Вивченням палеокліматичних умов займалися О. В. Шнишников, І. Є. Бучинський, П. В. Федоров, О. О. Борисов, І. Г. Підоплічко, О. Н. Щеглов, К. К. Шилік, С. В. Кіріков, І. В. Абунов та ряд інших дослідників. Безпосередньо палеогеографія Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я, а також питання щодо зміни рівня Чорного моря в цьому районі, знайшли відображення в працях К. К. Шиліка.

Сукупність результатів, одержаних цими вченими, а також нові археологічні дослідження дозволяють зробити реконструкцію палеокліматичних умов та ландшафту даного району VII-V ст. до н. е.

Майже всі дослідники, які займалися питаннями палеоклімату Східної Європи, відзначають деяке похолодання клімату цієї території приблизно з XIII ст. до н. е. або дещо раніше⁴.

Цей час ототожнюється з початком розвитку Фанагорійської регресії, яка, за даними П. В. Федорова і К. К. Шиліка, закінчується приблизно до середини I тис. до н. е. Рівень моря на цьому етапі розвитку Чорноморського басейну знаходився нижче сучасного на 4—10 м⁵. У цей час на території Східної Європи триває епоха зниження вологості, яка закінчується до VII ст. до н. е.⁶ Таким чином, на території Північного Причорномор'я приблизно з XIII по VII ст. до н. е. був холодний сухий клімат. Наявність таких кліматичних умов та відзначеного вище рівня Чорного моря спричинена похолоданням разом з пониженням концентрації вологи, яка брала участь в планетарному вологообміні льодовиків того часу. Останні дослідження показали, що процес збільшення льодовиків збігається з засушливим кліматом, аридність якого зростає саме в кінці льодовикового періоду⁷.

Встановлення клімату підвищеної вологості до VII ст. до н. е. свідчить про закінчення холодного періоду та початок танення льодовиків, що призвело до збільшення вологи в планетарному гідрообміні і створило сприятливі умови в Північному Причорномор'ї і на території всієї Європи.

Потепління та збільшення вологості клімату поступово поширювалось з південних районів далі на північ.

Ймовірно, що саме цей процес мав певний вплив на дещо пізніше освоєння регіону Північного Причорномор'я.

Цей, на перший погляд, незбіг кліматичних умов і низького рівня Чорного моря легко пояснюється специфікою його будови. Потепління, що викликало підняття рівня Світового океану, не змогло сильно вплинути на рівень Чорного моря, тому що стік річок не міг збільшитись за короткий час, а вузькі протоки Босфор та Дарданели, які з'єднують Чорне море з Середземним, не могли пропустити достатньо води для швидкого підвищення рівня. Процес стабілізації рівнів Чорного моря та Світового океану зайняв досить багато часу, тим більше, що вони з'єднувались через Середземне море, яке, в свою чергу, з'єднувалось з Атлантичним океаном досить вузькою Гібралтарською протокою.

Враховуючи ці факти, можна провести приблизну реконструкцію природних умов районів Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. На цей час клімат був помірний, із значною

для цих районів кількістю річних опадів.⁸ Це знаходить своє підтвердження в описі клімату Північного Причорномор'я, залишеному Геродотом, який відвідав Ольвію у V ст. до н. е. Він пише: «На протязі восьми місяців буває безперервна зима, але й в інші місяці стоять холода...» і далі «...Зима також своїм характером відрізняється від зими в других країнах, так як на протязі її в дощову пору майже не буває дощів, а літом вони йдуть безперервно»⁹. До цих свідчень треба поставитися досить обережно, тому що клімат даної частини Північного Причорномор'я відносно клімату Середземного в наш час здається дещо суворішим, так само, мабуть, це було і у V ст. до н. е. Саме це дозволяє стверджувати, що у V ст. до н. е. на території Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я був помірний та вологий клімат.

З пониженням рівня Чорного моря у першій половині та середині I тис. до н. е. сталося часткове осушення прибережних районів та лиманів річок. Площа лиманів значно зменшилась за рахунок осушення їх мілководних ділянок.

Тому твердження К. К. Шиліка, що Кінбурнський півострів був довшим на 45 км за рахунок Одеської банки¹⁰, досить переконливе. Дніпровський лиман був значно вужчим і довшим сучасного, і на його території було багато дельтових островів, існування яких підтверджує Діон Хрисостом, який відвідав Ольвію у I ст. до н. е. Описуючи Дніпровський лиман, він відзначає велику кількість мілин, які виявляються залишками дельтових островів, затоплених, трансгресією, що розпочалася¹¹.

Основне русло Дніпра проходило ближче до високого (правого) берега, з лівого боку якого знаходилась ширша заплавна тераса, на відміну від неї ширина правої була незначна.

Бузький лиман був значно вужчим сучасного, основне його русло, як і русло Дніпра, проходило ближче до правого берега¹², решта, можливо, являла собою численні дельтові острови, розділені протоками. Березанський лиман при зниженні рівня на 10 м мав бути значно вужчим і коротшим від сучасного, із більшими заплавними заболоченими берегами. Можна припустити, що довжина лиманів фіксується наявністю архаїчних поселень по їх берегах.

Острів Березань за рахунок оголеної шельфової зони став півостровом¹³, Кінбурнський півострів був відокремлений від материка рядом Дніпровських рукавів¹⁴.

Заплавні тераси і близько розташовані до них балки були вкриті мішаним лісом¹⁵. Особливо великий в цій місцевості лісовий масив знаходився на північному березі нижньої течії Дніпра, в районі Кінбурнського півострова, про який повідомляє Геродот. Він пише: «Якщо переправитися через Борисфен зі сторони моря, то, по-перше, буде полісся»¹⁶.

Район Нижнього Побужжя і Подніпров'я не випадково був вибраний грецькими поселенцями для утворення власної колонії. Він займав зручне географічне положення в пониззях двох великих річок, які мали зв'язок з центральними районами Східної Європи, а також були зручними транспортними артеріями.

Найбільш раннє поселення в районі Дніпро-Бузького лиману виникає на о. Березань¹⁷ у максимально наближеному до моря місці, де є умови для господарської діяльності. Острів на той час був залишком корінного берега, який відокремився від нього у ранішу геологічну епоху. Поселення виникає приблизно у другій чверті VII ст. до н. е. Економічна характеристика поселення на ранніх етапах його існування проблематична¹⁸. Є припущення, що на початку розвитку о. Березань не був аграрним центром¹⁹. Цей факт, можливо, є свідченням того, що в другій чверті VII ст. до н. е. природні умови району Дніпро-Бузького лиману були ще мало сприятливі для землеробства. Про причини заснування й економічного напрямку господарської діяльності Березанського поселення можна тільки здогадуватись. Існує думка, що розміщення найдавніших шарів грецької колонізації пов'язане з пошуками металів²⁰, які були одним з важливих стимулів у розвитку процесу колонізації²¹. Можливо, ця причина відіграла вирішальну роль у заснуванні Березанського поселення. Підтвердженням цього є освоєння в першу чергу району Кінбурн-

ського півострова на початку VI ст. до н. е. Саме тут виникає велике за площею Ягорлицьке поселення, господарська діяльність якого має яскраво виражений ремісницький напрям²².

Освоєння берегів Березанського лиману у другій та третій чверті VI ст. до н. е.²³, можливо, свідчить про встановлення сприятливіших кліматичних умов.

З опису району понизь Дніпра і Бугу, залишеного Геродотом, видно, що не тільки зручне географічне положення, а й сприятливі природні умови стали вирішальним фактором в освоєнні цього району. Характеризуючи Дніпро, Геродот пише: «Борисфен найвеличніша річка після Істра... Сама корисна не тільки серед скіфських річок, а й серед усіх інших, крім Єгипетського Нілу»²⁴. Далі, перераховуючи його якості, він пише: «Він (Борисфен) дає стадам прекрасні і дуже поживні пасовиська, гарну рибу в великому числі, вода його дуже приємна на смак, вздовж нього тягнеться добра пахитна земля, або росте дуже висока трава там, де земля не засівається... в гирлі його сама собою в великій кількості осідає сіль»²⁵. Перераховані переваги цього району, загалом, пояснюють причину вибору грецькими колоністами саме цього місця для заснування однієї з своїх найбільших колоній на території Північного Причорномор'я.

Поселення архаїчної доби на Березанському лимані нечисленні і займають, як правило, невелику площу, що, можливо, пов'язано з обмеженою кількістю землі, сприятливої для ведення сільського господарства грецьких поселенців. Подальше освоєння земель відбувається вздовж Дніпро-Бузького лиману, а згодом основним районом розселення стає правобережжя Бузького лиману. Поселення архаїчної доби на Дніпровському лимані нечисленні.

Розташування архаїчних поселень на корінних високих берегах та майже повна відсутність їх слідів у заплавної частині Бузького лиману пояснюється тим, що таке розташування відділяло ці поселення від весняних паводків Південного Бугу, який заливав якщо не всю, то значну частину заплави. Існування її відіграло чи не головну роль у виникненні поселення вздовж Бузького, а не Дніпровського лиману, який у VII-VI ст. до н. е. вже існував, але мав менш придатні землі в своїй береговій зоні. Більш зручні землі по Дніпру були значно вище за його течією, та через віддалення від моря, до якого тяжіють всі грецькі поселення²⁶, вони менше влаштовували грецьких колоністів. Освоєння території понизь лівобережних заплавної земель Дніпра, можливо, було утруднене через великі паводки. Місцевість являла собою заболочену рівнину, вкриту мішаним лісом і розділену численними рукавами Дніпра, де була сировинна база для грецьких поселенців; звідти постачались будівельні матеріали та сировина для ремісників. Це підтверджується існуванням в даному районі Ягорлицького поселення, яке за напрямом господарської діяльності носить яскраво виражений ремісницький характер²⁷. Питання про його постійне чи сезонне існування потребує додаткових досліджень, але у даному випадку це не має такого впливового значення.

Всі архаїчні поселення можна розділити за такими ознаками:

- час виникнення;
- географічне положення;
- площа та структура будівництва;
- напрям господарської діяльності.

Розглядаючи всі перераховані ознаки, можна легко визначити їх залежність від географічного положення. Найперші поселення виникають у ближчих до моря районах і тільки потім поширюються вздовж лиманів.

Порівняння природних умов Березанського та Бузького лиманів дозволяє з'ясувати причину освоєння території Бузького лиману грецькими колоністами.

У наш час Березанський лиман — відкрита водойма, з'єднана з морем вузькою протокою. Довжина лиману — 20—25 км, середня ширина — 2—3 км, середня глибина — 3,3 м, а найбільша — 15 м, площа його становить 60 км². Вузький лиман має довжину 35 км, ширину — 2—6 км, середня глибина — 5 м, найбільша — 12 м. Мілиною зайнято 23% всієї площі водойми. При рівні Чорного моря нижче сучасного на 4—10 м Березанський лиман має

бути коротшим в 2—2,5 раза, площею близько 15 км². Площа заплави Березанського лиману становила приблизно 40—50 км², тоді як заплава Бузького лиману, тільки за рахунок осушення мілководної частини, зростає до 100 кв. км²⁸. Таким чином, Бузький лиман мав заплаву в 2—3 рази більшу від Березанського. Крім того, заплава Бузького лиману знаходилась в гирлі повноводної ріки, яка була зручною транспортною артерією. Район Бузького лиману порівняно з Березанським був багатший на природні ресурси (більше джерел прісної води, земель, придатних для сільськогосподарської діяльності, будівельних матеріалів та ін.), а значна віддаленість від моря дніпровських заплавлених земель, зручних для сільського господарства, ймовірно, стала однією з причин відмови від них. Сукупність природних факторів вплинула на густоту розташування поселень і їх господарську діяльність.

За даними археологічних розвідок та розкопок, проведених в цьому районі, а також з урахуванням перелічених властивостей можна розділити всі відомі архаїчні поселення на три основні групи:

1. Найбільш ранні поселення, які виникли в першій половині VI ст. до н. е. Вони розміщувалися у зоні, максимально наближеній до Чорного моря, на о. Березань та на берегах Березанського лиману (Бейкуш, Чорноморка II, Вікторівка); всі мають невелику площу (2—3 га) та досить значну щільність забудови. Основні напрями господарської діяльності з варіаціями по кожному поселенню: рибальство, землеробство, скотарство, ремесла²⁹.

2. Поселення, які виникли в середині та наприкінці VI ст. до н. е., розміщені, головним чином, на високому правому березі Дніпро-Бузького та Бузького лиманів. Всі вони займають значну площу (до 70 га), являють собою великі групи житлових та господарських будівель, розміщених одна від одної на віддалі, достатній для присадибних ділянок³⁰. Основні напрями господарської діяльності — землеробство й скотарство³¹. Найхарактерніші для цього типу поселення — Широка Балка, Чортовате II, Чортовате VII, Аджигол I.

3. Поселення, які виникли наприкінці VI — початку V ст. до н. е., розміщені ближче до верхів'їв Бузького лиману, займають, як правило, невелику площу (до 1 га чи трохи більшу) за типом невеликих садиб чи хуторів. Основний напрям господарської діяльності — землеробство, інші мали допоміжний характер³².

Окрім перерахованих типів поселень, існував ряд таких, які в різній мірі мали ознаки сусідніх типів. Також існували нечисленні тимчасові стоянки скотарів, рибалок, можливо, землеробів та поселення, які існували нетривалий час. Всі вони, як правило, були зв'язані з одним великим поселенням — центром переробки всієї сільськогосподарської продукції.

Наприклад, на території Аджигольської балки відомі 10 пунктів, очевидно, пастуших стоянок, та велике поселення Аджигол I (площа 9 га), яке було базою зимівлі худоби, та, можливо, переробки сировини³³.

Підбиваючи підсумки, можна зробити наступні висновки:

1. У VII ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я відбувається зміна кліматичних умов, холодний і засушливий клімат змінюється на помірний та вологий. Це, разом з політико-економічними обставинами в метрополії, створює сприятливі умови для проникнення греків у район Північного Причорномор'я, яке закінчується утворенням колоній на території Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я.

2. Продовження потепління клімату при збереженні відносної вологості сприяє розвитку та підйому сільського господарства Нижнього Побужжя та Подніпров'я, економічної бази для подальшого розквіту Ольвійської держави в VI-III ст. до н. е.

3. Географічне середовище, навіть в масштабах невеликого за площею регіону, впливало на розміщення, густоту та характер господарської діяльності поселень Ольвійської держави на ранньому етапі її існування.

Примітки

¹ Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации северного и восточного Причерноморья. Материалы I Всесоюзного симпозиума по древней истории Цхалтубо. 1977.— Тбилиси, 1979.— С. 42.

² Там же.— С. 43.

³ Марченко Р. К. Взаимодействие эллинистических и варварских элементов на территории Нижнего Побужья // Проблемы греческой колонизации.— С. 131.

⁴ Лосев К. С. Климат: вчера, сегодня... и завтра? — Л., 1985.— С. 98; Борисов А. А. Климат СССР в прошлом, настоящем и будущем.— Л., 1975.— С. 383.

⁵ Шилик К. К. К палеографии Ольвии // Ольвия — К., 1975.— С. 5; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1963.— С. 59.

⁷ Квасов Д. Д. Позднечетвертичная история крупных озер и внутренних морей Восточной Европы.— Л., 1975.— С. 23—27.

⁸ Бучинский И. Е. Указ. соч.— С. 69.

⁹ Геродот // ВДИ.— 1947.— № 2.— С. 264.

¹⁰ Шилик К. К. Изменение уровня Черного моря в позднем голоцене: Автореф. дисс.— Л., 1975.— С. 12.

¹¹ Дион Христом // ВДИ — 1948.— № 1.— С. 229.

¹² Шилик К. К. К палеографии...— С. 67.

¹³ Шилик К. К. К изменению уровня...— С. 12.

¹⁴ Азбунов И. В. Загадки Понта Эвксинского.— М., 1985.— С. 128.

¹⁵ Кириков С. В. Человек и природа степной зоны.— М., 1983.— С. 128.

¹⁶ Геродот // Там же.— С. 2.

¹⁷ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в связи с ходом колониационного процесса // Проблемы греческой колонизации.— С. 106.

¹⁸ Отрешко В. М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху // Проблемы греческой колонизации...— С. 151.

¹⁹ Копейкина Л. В. Указ. соч.— С. 108.

²⁰ Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Указ. соч.— С. 37.

²¹ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации...— С. 13.

²² Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 152, 153.

²³ Там же.— С. 154.

²⁴ Геродот // Там же.— С. 266.

²⁵ Там же.

²⁶ Бунин Т. В. История градостроительного искусства.— ГОСИЗДАТ, 1953.— Т. 1.— С. 53.

²⁷ Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 152, 154; Островерхов А. С. О возникновении стеклоделия в Ольвии // Проблемы Ольвии.— Парутино, 1985.— С. 61, 62.

²⁸ Тимченко В. М. Гидрологические факторы формирования гидробиологического режима Дуная и лиманов Северо-Западного Причерноморья // Гидробиология Дуная и лиманов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 10.

²⁹ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 11.

³⁰ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Проблемы Ольвии...— С. 8.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ Рубан В. В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 45.

ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ХОЗЯЙСТВЕННУЮ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ В ЭПОХУ ГРЕЧЕСКОЙ
КОЛОНИЗАЦИИ (VII-V вв. до н. э.)

Статья посвящена вопросу влияния географической среды на хозяйственную деятельность населения в начальный период греческой колонизации Северного Причерноморья и, в частности, района Нижнего Побужья и Поднепровья. Показывается ее влияние на размещение поселений, их величину, делается попытка их классификации.

М. М. Ievlev

NATURAL CONDITIONS AND THEIR EFFECT ON ECONOMIC ACTIVITIES OF
POPULATION OF THE LOW BUG TERRITORY IN THE EPOCH OF GREEK
COLONIZATION (THE 7TH-5TH CENT.B.C.)

A problem concerning the effect of the geographic environment on economic activities of population at the initial period of Greek colonization of the North Black Sea territories and, in particular, the region of the Bug and Dnieper areas is analyzed. It is shown how the geographic environment influenced arrangement of settlements, their size; an attempt is made to classify the settlements.

Одержано 12.01.1991

ДО ІСТОРІЇ ОЛЬВІЇ IV—I ст. до н.е.

А. С. Русяєва, В. В. Крапівіна

В статті розглядається нововідкритий оборонний комплекс Ольвії та монументальні постаменти для статуй з написами.

В результаті археологічних досліджень на центральному узвишші Верхнього міста Ольвії (ділянка Р-19* в 1977—1981 рр. були розкриті залишки оборонних споруд: невелика частина від башти, рів, величезний розвал оборонної стіни, в якому знаходилось багато різноманітних архітектурних деталей, а також декілька постаментів під монументальні статуї. На чотирьох з них майже повністю збереглись присвяти різним ольвійським богам.

Оборонний комплекс було споруджено вздовж давнього, досить крутого схилу Заячої балки, який стояв приблизно за 5—7 м на захід від сучасного його розміщення. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в давнину Заяча балка була ширша. Її схил був покритий товстим шаром (більше 2 м) міського смітцевого звалища Y—II ст. до н. е., в яке було впущено глинисте трамбування під стіни башти і безпосереднього в західному напрямку вирито паралельно їй рів, в якому знаходився потужний розвал каміння. В районі башти з заходу до рову прилягав невеликий вал (рис. 2**).

* Роботи велись під керівництвом В. В. Крапівіної.

** Фотографії до статті виконував М. Ш. Петковський; графіка — Т. А. Зінов'єва, Л. І. Горох.

© А. С. РУСЯЄВА, В. В. КРАПІВІНА